

DE GENERAALS EN HET LEGER

Aanhang en kader van de Vrijzinnig-Democratische Bond

M.H. Klijnsma¹

In de laatste twee decennia van de negentiende eeuw slaagden de liberalen erin zich programmatisch en organisatorisch te moderniseren. De totstandkoming van een nationale partijorganisatie in de vorm van de Liberale Unie in 1884 en de aanvaarding van een vooruitstrevend programma in 1887 droegen eraan bij dat de liberalen tot 1901 de dominante kracht in de Nederlandse politiek bleven. Deze modernisering leidde echter ook tot interne spanningen. Met name het kiesrecht-vraagstuk legde de verdeeldheid tussen conservatieve en progressieve liberalen bloot. In enkele steden, met name Amsterdam, scheidde een deel van de linkervleugel zich al in de late jaren tachtig af. Deze afgescheidenen richtten in 1892 de Radicale Bond op, die echter in de nationale politiek niet echt succesvol werd. Een belangrijke reden daarvoor was dat de meeste progressief-liberalen binnen de Liberale Unie bleven. Toen binnen de Liberale Unie evenwel een conflict ontstond over de urgentie die moest worden toegekend aan de invoering van het algemeen kiesrecht, verliet een groot deel van de linkervleugel de Unie. Deze groep vooruitstrevende unie-liberalen richtte vervolgens samen met de Radicale Bond in 1901 de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) op.²

De VDB zou een kleine halve eeuw bestaan, totdat de Bond in 1946 in de PvdA opging. In die periode bezette de VDB tussen de vijf en de elf van de honderd Tweede-Kamerzetels. In het politieke spectrum stonden de vrijzinnig-democraten even links van het midden. Vanuit deze positie probeerde de VDB aanvankelijk een brugfunctie te vervullen tussen de SDAP en de meer conservatieve liberalen. Na de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging streefde de Bond actief naar een grote coalitie met sociaal-democraten en rooms-katholieken. Inhoudelijk profileerden de vrijzinnig-democraten zich in de eerste jaren vooral met staatsrechtelijke hervormingen als de invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging.

Ook zette de VDB zich actief in voor de emancipatie van de vrouw. A. Jacobs was een zeer invloedrijk lid van de Bond. Op sociaal-economisch gebied namen de vrijzinnig-democraten een middenpositie in. In de jaren twintig toonde de VDB zich een aanhanger van het streven naar nationale ontwapening.

Hoewel de verhouding van de VDB met de Liberale Unie en de nog conservatievere vrije liberalen (na 1921 verenigd in de Vrijheidsbond, later Liberale Staatspartij – LSP – geheten) vaak gespannen en soms zelfs uitgesproken vijandig was, bleef de Bond toch deel uitmaken van de politiek-vrijzinnige stroming. Tot 1917, toen het districtenstelsel nog bestond, waren de drie vrijzinnige partijen bovendien gedwongen met elkaar samen te werken. De politiek-vrijzinnige stroming moet overigens worden onderscheiden van de godsdienstige vrijzinnigheid die vooral in de Nederlandse Hervormde Kerk van belang was. Dit laatste neemt niet weg dat – naar nog zal blijken – veel vrijzinnig-protestanten in de VDB (of één van de andere politiek-vrijzinnige partijen) hun politieke tehuis zagen.

Twee cliché's

Kader en aanhang van de VDB waren voor tijdgenoten dankbare objecten voor milde spot. De discrepantie tussen de – kennelijk ook door deze spotlustige andersdenkenden signaleerde – kwaliteit van de vrijzinnig-democratische parlementariërs en de geringe omvang van het electoraat van de Bond bracht hen tot de kwalificatie 'generaals zonder leger'. De vermeende sociale positie van zowel het kader als de aanhang van de gehele vrijzinnige stroming inspireerde de bekende dichter J. Greshoff tot het maken van één van zijn bekendste gedichten:

*Liefdesverklaring*³

Ik houd zo van die donkre burgerheren
Die langzaam wandlen over 't Velperplein
In deze koele winterzonnenschijn:
De dominee, de dokter, de notaris
En 't klerkje dat vandaag wat vroeger klaar is.
Maar 't kan verkeren.

Zo onmiskenbaar ziet men aan hun kleren
Dat zij rechtvaardig zijn, terwijl de plicht
Die eedle lijnen groefde in hun gezicht:
De dominee, de dokter, de notaris,

Drievuldig beeld van al wat wijs en waar is.
Maar 't kan verkeren.

Op aarde valt voor hen niets meer te leren,
Zij zijn volkomen gaaf en afgerond,
Oud-liberaal, wantrouwend en gezond:
De dominee, de dokter, de notaris,
Voor wie de liefde zelfs zonder gevaar is,
Maar 't kan verkeren.

Zij gaan zich nu voorzichtig laten scheren,
Om daarna, met ervaring en verstand,
Een glas te drinken op het heil van 't land:
De dominee, de dokter, de notaris,
'k Weet geen probleem dat hun na zes te zwaar is.
Maar 't kan verkeren.

Ik houd zo van die zindelijke heren,
Levende monumenten op het plein
In deze veel te heldre winterschijn:
De dominee, de dokter, de notaris,
Die denken dat uw dichter niet goed gaar is.
Maar 't kan verkeren!

Voor H.J.L. Vonhoff, de liberale geschiedschrijver van het liberalisme, was dit gedicht zelfs het *Leitmotiv* voor zijn boek *De zindelijke burgerheren*. Daarbij merkt hij echter wel op dat deze heren vooral liberaal zijn; de ook meelopende jeugdige klerk zal – zo schat Vonhoff in – wel “een vrijzinnig-democraatje [zijn geweest], dat op enige afstand toch wel netjes in de pas loopt”.⁴ Hoewel *De zindelijke burgerheren* meer over de liberale partijen dan over de VDB gaat – Vonhoff geeft dat zelf ruiterslijk toe⁵ – wordt toch voortdurend gesteld en gesuggereerd dat ook het meer progressieve deel van de politiek-vrijzinnige stroming uit nette burgerheren en dito dames bestond.⁶

Alleen al om getalsmatige redenen zal het duidelijk zijn dat het hier om cliché's gaat. Het vrijzinnig-democratische kiezerscorps was in het interbellum goed voor tussen de vijf en zeven zetels op een Tweede Kamer van honderd; toch nog een aardige legermacht. Deze duizenden kiezers konden onmogelijk uitsluitend of in overwegende mate uit de kringen van de welgestelde en weldenkende burgerij uit het gedicht van Greshoff zijn gerekruteerd. Zo gelijkmatig waren kennis en inkomen in die tijd nog niet gespreid. Wij zullen nog zien dat dit – zij het in min-

dere mate – ook geldt voor het vrijzinnig-democratische kader.

Deze afrekening met twee hardnekkige clichébeelden wint aan kracht wanneer zij wordt onderbouwd met positieve feiten. Anders gezegd: hoe kunnen kiezerscorps en kader van de VDB worden gekwalificeerd? Om wat voor soort mensen ging het? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. Enigszins wetenschappelijk opgezet kiezersonderzoek begon pas na de Tweede Wereldoorlog. Toch is met behulp van de verkiezingsuitslagen per gemeente, in combinatie met de beschikbare relevante achtergrondvariabelen van de bevolking van dezelfde afzonderlijke gemeenten, een adequate analyse te maken. Die analyse kan worden geschraagd met enkele, soms wat anekdotische, waarnemingen van tijdgenoten. Het kader van de VDB is een zo overzichtelijke groep, dat door middel van enig empirisch onderzoek een redelijk precieze typering mogelijk is. Ten aanzien van het vrijzinnig-democratische kader moet de vraag worden gesteld in hoeverre dit qua samenstelling afweek van het electoraat van de partij. Beantwoording van deze vragen kan mogelijk ook enig licht werpen op het feit dat de VDB er – anders de liberalen – in slaagde zijn electorale positie in het interbellum niet alleen te handhaven, maar zelfs enigszins te versterken.

Drie invalshoeken

Het beeld van het vrijzinnig-democratische electoraat zal vanuit drie, elkaar aanvullende, invalshoeken worden verhelderd. Twee van deze invalshoeken betreffen de overwegingen die in het sterk verzuilde Nederland van het interbellum de stemkeuze van het leeuwendeel van de kiezers bepaalde: levensbeschouwing en sociale positie. De individuele levensbeschouwing was bepalend voor de beantwoording van de vraag tot welke zuil de desbetreffende burger behoorde. Wij zullen echter zien dat binnen de zogeheten algemene zuil, waartoe de VDB moet worden gerekend, ook de sociale positie – de tweede invalshoek – van belang was voor de partijpolitieke keuze. Deze verzuilde kaders markeerden de omvang van het *potentiële* vrijzinnig-democratische electoraat.

De derde invalshoek is van een andere orde, namelijk de mate waarin in de verschillende regio's de kiezers inderdaad op grond van levensbeschouwing of sociale positie bereid waren hun stem op de vrijzinnig-democraten uit te brengen. Daarbij waren ook specifiek lokaal of regionaal bepaalde factoren in het geding, zoals streek- of plaatsgebonden politieke tradities of de aanwezigheid van dito populaire vrijzinnig-democratische persoonlijkheden. Een deel van de electorale schommelingen van de Bond kan op die manier worden verklaard. Samen met de

populariteit van de VDB, gecombineerd met een gebrek daaraan bij de electorale concurrentie, bepaalt de aanwezigheid van deze factoren de mate waarin de vrijzinnig-democraten erin slaagden het door de verzuiling begrensde potentiële kiezerscorps daadwerkelijk aan zich te binden. Deze regionaal en lokaal bepaalde factoren worden hieronder beschreven aan de hand van een beknopte beschrijving van de electorale bolwerken en 'witte vlekken' van de VDB, waarbij ook de uitslagen van de verkiezingen in de periode 1922-1939 in oenschouw worden genomen.⁷

Levensbeschouwing

In het vooroorlogse, verzuilde Nederland werd de stemkeuze in belangrijke mate bepaald door de individuele levensbeschouwing. Ook *in politicis* was er sprake van een verregaande verzuiling. Om na te gaan in welke levensbeschouwelijke groepen de VDB zijn electoraat rekruteerde, is het daarom zinvol de drie zuilen – de rooms-katholieke, de orthodox-protestantse en de algemene – aan een beknopte partijpolitieke analyse te onderwerpen.

Met name onder rooms-katholieken en leden van de Gereformeerde Kerken was de steun voor de tot de eigen zuil behorende politieke partij, de RKSP respectievelijk de ARP, overweldigend groot.⁸ Ook de leden van de kleinere gereformeerde kerkgenootschappen stemden op een confessionele partij: vòòr 1918 de ARP en ook wel de CHU, nadien in toenemende mate de SGP.⁹ In rooms-katholieke en gereformeerde kring werd maar zelden gestemd op een politieke partij die tot de derde, algemene, zuil moest worden gerekend.¹⁰ Hieruit volgt dat ook de VDB slechts een zeer geringe aantrekkingskracht had op de rooms-katholieke en gereformeerde kiezers.

De protestantse partijen oefenden alle – zij het in uiteenlopende mate¹¹ – ook electorale aantrekkingskracht op de leden van de Nederlandse Hervormde Kerk uit. Het ging hier echter vrijwel uitsluitend om aanhangers van de meer orthodoxe richtingen binnen het grootste protestantse kerkgenootschap. Omgekeerd stemden echter niet alle orthodoxe hervormden als vanzelfsprekend op een protestantse politieke partij. In enkele regio's werd tot in de jaren dertig in deze kring nog op enige schaal liberaal gestemd,¹² terwijl er ook wel orthodox-protestantse arbeiders en intellectuelen onder de aanhang van de SDAP konden worden aangetroffen. De meer vrijzinnige hervormden, in die tijd nog een aanzienlijk deel van de Nederlandse Hervormde Kerk, stemden in overgrote meerderheid op een niet-confessionele partij. Staatkundig moeten zij daarom tot de algemene zuil worden gerekend. De aanhan-

gers van de kleine overwegend vrijzinnig-protestantse kerkgenootschappen, de Doopsgezinde Broederschap, de Remonstrantse Broederschap en de Evangelisch-Lutherse Kerk, spreidden eenzelfde stemgedrag ten toon. Ook de buitenkerkelijke kiezers – in de die jaren nog dikwijls afkomstig uit vrijzinnig-protestantse kring; de scheidslijn tussen beide groepen was vloeiend – stemden maar zelden op een confessionele partij.¹³ Tot slot waren er de joodse kiezers. Het zal niet verbazen dat ook dit deel van het electoraat zich doorgaans niet tot de zich als christelijk afficherende partijen aangetrokken zal hebben gevoeld.¹⁴

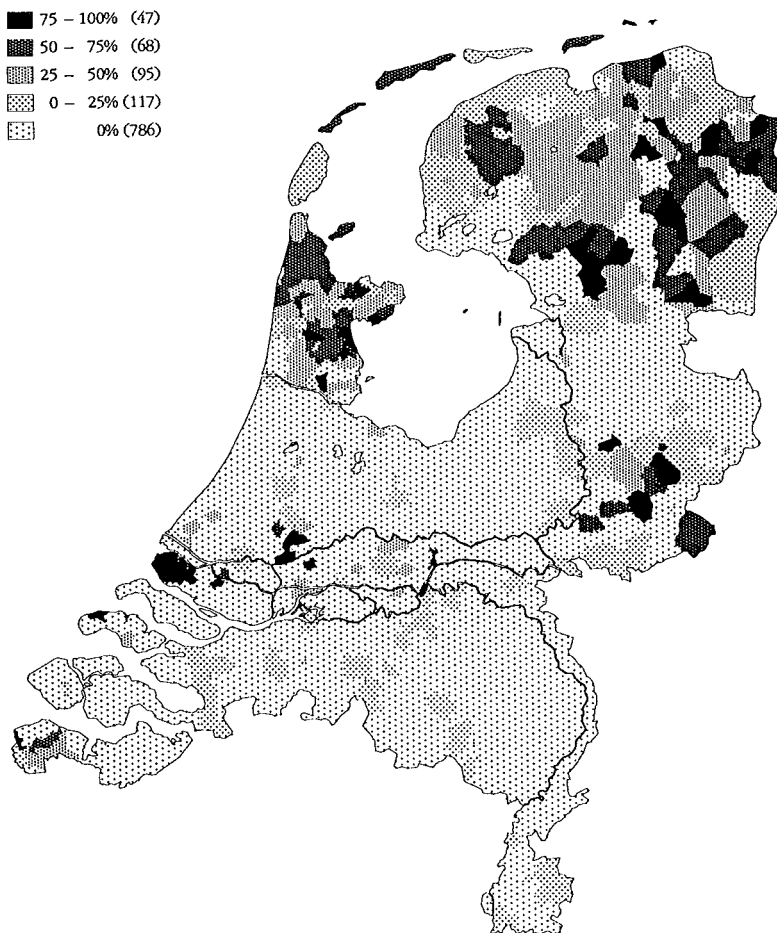
Al met al bestond voor de Tweede Wereldoorlog het electoraat van de algemene zuil uit vrijzinnig-protestanten, buitenkerkelijken en joden. De politieke voorkeur van deze kiezers ging uit naar één van de niet-confessionele partijen, met name de verschillende vrijzinnige partijen en de SDAP. Vooral in de jaren dertig kregen ook de meer extremistische niet-confessionele partijen enige aanhang. De winst van deze partijen ging met name ten koste van de gematigde niet-confessionele partijen.¹⁵

De aanhang van de VDB werd niet volstrekt evenredig uit de verschillende samenstellende delen van het kiezerscorps van de algemene zuil gerekruteerd. Zo ligt het voor de hand dat onder buitenkerkelijken de SDAP meer dan gemiddeld populair was, en dus de vrijzinnige partijen voor dat segment van de algemene zuil minder aantrekkelijk waren. Van het joodse volksdeel is bekend dat het in meerderheid op één van de arbeiderspartijen, met name de SDAP, stemde.¹⁶ Het precieze stemgedrag van de vrijzinnig-protestanten is op het eerste gezicht minder duidelijk. Vergelijking van de geografische spreiding van de verschillende vrijzinnig-protestantse groepen met de partijpolitieke kaart van Nederland in het interbellum leidt echter tot enige verheldering.

De getalsmatig belangrijkste groep vrijzinnig-protestanten werd gevormd door de vrijzinnig-hervormden. In 1920 maakten zij in 115 van de ongeveer 1.220 gemeenten meer dan de helft van de bevolking uit. In nog eens 95 gemeenten kon tussen de 25 en 50% van de inwoners als vrijzinnig-hervormd worden beschouwd (zie figuur 1). Deze gemeenten waren geconcentreerd in de drie noordelijke provincies, Noord-Holland benoorden het IJ, het noordelijke deel van de Achterhoek, Westvoorne, de Krimpenerwaard en het westen van Zeeuws-Vlaanderen.¹⁷ De doopsgezinden, in het interbellum ongeveer 1,5% van de bevolking, waren relatief sterk vertegenwoordigd in midden-Friesland, op de

waddeneilanden Ameland en Texel, in Giethoorn, en in de Noord-Hollandse gemeenten Middellie, Wieringen en Aalsmeer.¹⁸ De lutheranen waren in het interbellum in belangrijke mate in Amsterdam en directe omgeving geconcentreerd. Verder vallen de relatieve concentraties in Arnhem, Schiedam en Heerlen op.¹⁹ De remonstranten ten slotte waren goed vertegenwoordigd in de grote en kleinere steden van Holland en Utrecht, in een enkele grote stad in de buitenprovincies, met name Groningen en Arnhem.²⁰

Figuur 1: Het percentage vrijzinnig-hervormden in 1920 per gemeente

Bron: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten van de Reformatie tot heden*, Assen, 1992, 111.

De VDB was niet in al deze vrijzinnig-protestantse bolwerken even sterk vertegenwoordigd. De verklaring hiervoor is complex. In de eerste plaats moet zij worden gezocht in verschillen in stemgedrag tussen de aanhangers van de diverse vrijzinnig-protestantse groepen. Vergelijking van de kaart van godsdienstig Nederland uit het interbellum met de verkiezingsuitslagen laat zien dat in de meeste – zij het niet alle – gemeenten met een sterk doopsgezinde inslag de VDB goede verkiezingsresultaten behaalde. De door tijdgenoten wel gesignaleerde sterke invloed van het doopsgezinde gedachtegoed op de vrijzinnig-democratische ideologie zou hiervoor een zekere verklaring kunnen bieden.²¹ Ook in gebieden waar de vrijzinnige richting in de Nederlandse Hervormde Kerk een doperse inslag kende, bijvoorbeeld Waterland²² en midden-Friesland, scoorde de VDB hoog.

Ingewikkelder en speculatiever is de tweede verklaring. In de jaren twintig en dertig maakte het vrijzinnig-protestantisme een renaissance door. Het negentiende-eeuwse modernisme was sterk gericht op de verzoening van de wetenschap met het geloof. Daardoor had de vrijzinnige richting een nogal intellectualistische inslag gekregen.²³ Dit intellectualistische modernisme kreeg na enige tijd een wat steriel karakter, dat ook in eigen kring als onbevredigend werd ervaren. Op de golven van het cultuurpessimisme van direct na de Eerste Wereldoorlog ontstond er binnen het vrijzinnig-protestantisme weer meer aandacht voor algemeen religieuze noties als zonde, genade en verlossing. De wat arrogante zekerheid die inherent was aan het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof verdween; eerst bij de intellectuele voorhoede, later ook bij delen van het vrijzinnige kerkvolk. Dit vernieuwde vrijzinnig-protestantisme wilde als een positieve kracht werkzaam zijn in de gehele Nederlandse samenleving. Men probeerde de in veel plaatsen tegen het orthodox-protestantisme gerichte, negatieve oriëntatie om te buigen. Hieruit vloeide een sterke, evangelisch geïnspireerde, belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken voort, die haar concrete vertaling kreeg in een krachtiger organisatorische aanwezigheid in de samenleving. Er ontstond in deze tijd een vrijzinnig-protestantse subzuil.²⁴ Het is waarschijnlijk dat deze vrijzinnig-protestantse renaissance zich niet in alle vrijzinnig-protestantse gebieden even krachtig manifesteerde. Deze aanname, gekoppeld aan de hypothese dat dit nieuwe vrijzinnig-protestantisme in politiek opzicht sterk – zij het niet exclusief – vrijzinnig-democratisch georiënteerd was, zou althans een deel van de op het eerste gezicht moeilijk te plaatsen verschillen in politieke kleur tussen de diverse vrijzinnig-protestantse regio's kunnen verklaren. Deze uitleg wordt iets minder speculatief als wordt bedacht dat door middel van personele unies de VDB sterk was verbonden met de al genoemde

vrijzinnig-protestantse subzuil. In geheel en overwegend vrijzinnig-protestantse maatschappelijke organisaties als Volksonderwijs en de VPRO namen vrijzinnig-democraten, zowel op nationaal als lokaal niveau, belangrijke posities in.²⁵ Omgekeerd vond in de jaren twintig in de VDB een ideologische heroriëntatie plaats, die voor een belangrijk deel aansloot op die van het vrijzinnig-protestantisme. Tot slot ging de Bond nadrukkelijker dan voorheen zijn ideologisch-programmatische en culturele verwantschap met de godsdienstige vrijzinnigheid etaleren. Werd voor de Eerste Wereldoorlog op het vlak van de partijcultuur en -ideologie de toon gezet door de doorgaans agnostische partijtop, een ommekeer kwam toen in 1914 de Godsdienstig-Democratische Kring werd opgericht, waarin de hoogleraar Ph. Kohnstamm de hoofdrol speelde. Deze groep verwierp weliswaar de antithese, maar erkende het verband tussen godsdienst en politiek in die zin dat zij christendom en democratie met elkaar wilde verbinden.

De activiteiten van de Godsdienstig-Democratische Kring wierpen in de jaren direct na de Eerste Wereldoorlog enige vrucht af. Kohnstamm slaagde erin, als lid van de redactiecommissie voor het in 1920 aanvaarde beginselprogramma van de VDB, in die nieuwe beginselverklaring nieuw punt opgenomen te krijgen met de volgende inhoud: "De hoge waarde van den godsdienst voor het volksleven worde erkend. Het staatkundig beleid behoort echter vrij te zijn van theologische dogmatiek; ongelijke toekenning van rechten wegens geloofsovertuiging is verwerpelijk."²⁶ Een tweede succes was de invoering in 1923 op initiatief van het remonstrantse Eerste-Kamerlid D. van Embden en zijn echtgenote van een wijdingsstonde op de zondagochtend voorafgaand aan de hervatting van de tweedaagse partijcongressen.²⁷ Deze wijdingsstonden werden verzorgd door predikanten van uiteenlopende vrijzinnig-protestantse denominaties.

Een derde verklaring voor de variërende sterkte van de VDB in de typisch vrijzinnig-protestantse gebieden betreft de al aangeduide verschillen in electorale geschiedenis van deze gebieden. In de beschrijving en analyse van de regionaal en lokaal bepaalde factoren voor vrijzinnig-democratisch verkiezingssucces en wansucces komt een aantal van deze verschillen aan het licht.

Sociale positie

In zijn klassieke studie over de Nederlandse pacificatiedemocratie en de daaraan ten grondslag liggende verzuiling stelt de politicoloog A. Lijphart dat in politiek opzicht de algemene zuil in twee delen uiteen viel. De hogere sociale klassen konden tot de natuurlijke achterban van de

liberalen worden gerekend, de lagere werden door hem als sociaal-democratisch beschouwd. Het stemgedrag van beide groepen kiezers gedurende de eerste naoorlogse decennia bleek volgens het summier onderzoek uit die tijd inderdaad op hoofdzaak conform deze hypothese vorm te hebben gekregen.²⁸ Extrapolatie van de vooronderstelling van Lijphart ten aanzien van het vooroorlogse stemgedrag van de verschillende groepen binnen de algemene zuil zou tot de overzichtelijke conclusie moeten leiden dat daar waar de sociale bovenlaag de Vrijheidsbond zou zijn toegedaan en de lagere klassen de SDAP, de middenklasse in overwegende mate het vrijzinnig-democratische gedachtegoed zou hebben gedeeld.

Deze conclusie is echter te simpel. Uit de verkiezingsuitslagen per afzonderlijke gemeente blijkt namelijk dat de tot de algemene zuil behorende oude middenstand van boeren, winkeliers en ambachtlieden vrijzinnig-democratisch, liberaal of op één van de niet-confessionele 'burgerlijke' protestpartijen stemde. Hierbij traden regionale verschillen op, terwijl bovendien in de loop van het interbellum verschuivingen tussen deze partijen onderling plaatsvonden. De middengroepen in de algemene zuil stemden kortom niet per definitie vrijzinnig-democratisch, zij het dat de werfkracht van de Bond bij dit deel van het electoraat in de loop van het interbellum wel leek toe te nemen.

Voorts is het aannemelijk dat het meer verlichte en vooruitstrevende deel van de sociale bovenlaag van vrije beroepsbeoefenaren, ondernemers en herenboeren zich niet bij de conservatieve Vrijheidsbond zal hebben thuisgevoeld en daarom voor een groot deel vrijzinnig-democratisch zal hebben gestemd. Dat laatste geldt ook voor de vanaf de eeuwwisseling geleidelijk groeiende nieuwe middenstand van ambtenaren, onderwijzers en leraren, en andere 'witte boorden'.²⁹ De belangrijkste concurrent van de Bond in dit segment van de kiezersmarkt was niet de Vrijheidsbond maar de SDAP. Het is waarschijnlijk dat een aanzienlijk deel van de nieuwe middenstand, bijvoorbeeld onderwijzers en kantoorpersoneel, tot de vaste aanhang van de SDAP behoorde.

Ook de politieke voorkeuren van de lagere sociale klassen waren waarschijnlijk minder monolithisch dan Lijphart veronderstelde. Zo is de veronderstelling gewettigd dat op grond van statusgevoelens en sociale ambitie een aanzienlijk deel van de arme kleine boeren op het Oost-Nederlandse zand en in ontginningsgebieden 'burgerlijk' en dus hoogstwaarschijnlijk in belangrijke mate vrijzinnig-democratisch zal hebben gestemd. De fabrieksarbeiders konden als de electorale ruggraat van de sociaal-democratie en de kleinere partijen ter linkerzijde worden beschouwd. Het is daarom aannemelijk dat zij de vrijzinnig-

democratie slechts in geringe mate toegenegen zullen zijn geweest. De vraag kan echter worden gesteld of dat laatste ook gold voor de meer ambachtelijk werkende loontrekkenden en de deze laatste groep deels overlappende aanhang van het links-liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV). Zo lang deze aan de VDB gelieerde vakcentrale nog bestond, is de conclusie gepast dat zijn aanhang tot het vrijzinnig-democratische electoraat moest worden gerekend.

Regionaal en lokaal bepaalde factoren

De derde invalshoek is die van de regionaal en lokaal bepaalde factoren die van invloed waren op de omvang van het vrijzinnig-democratische electoraat. Het gaat hierbij om streeksgewijze electorale geschiedschrijving. Ik onderscheid in dat verband oude en nieuwe bolwerken, en witte vlekken, dat wil zeggen gebieden waar de VDB duurzaam slecht scoorde bij verkiezingen.

oude bolwerken

De oude electorale bolwerken van de VDB kunnen gemakkelijk worden opgespoord door na te gaan in welke kiesdistricten de partij in de periode 1901-1918 goede verkiezingsresultaten behaalde. Met name in de districten die langere tijd een vrijzinnig-democraat naar de Kamer afvaardigden, ontstond een duurzame band tussen een groot deel van het kiezerscorps en de VDB. Twee regio's verdienen in dat verband de aandacht: Amsterdam en de provincie Groningen.

Amsterdam was de bakermat van de VDB. De radicalen hadden in de jaren negentig van de negentiende eeuw grote invloed op het stadbestuur gehad, terwijl ook prominente vooruitstrevende unie-liberalen als A. Kerdijk en B.H. Heldt voor hoofdstedelijke districten in de Kamer zaten. Op het moment van de oprichting van de VDB werden vijf van de negen Amsterdamse kamerzetels door vrijzinnig-democraten bezet.³⁰ In 1909 was Th.M. Ketelaar echter het enig overgebleven VDB-kamerlid uit de hoofdstad. Na de Eerste Wereldoorlog brokkelde de positie van de VDB in Amsterdam verder af. Werd in 1918 nog 8,5% van de stemmen behaald, bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen voor de Tweede Wereldoorlog was de vrijzinnig-democratische aanhang gedaald tot 4,3%. De oorzaak voor de geleidelijke achteruitgang van de electorale positie van de VDB in Amsterdam was in de eerste plaats gelegen in het verdwijnen van de aanzienlijke, oorspronkelijk radicaal stemmende arbeidersaanhang van de Bond in de hoofdstad. Deze veelal in de ambachtelijke nijverheid werkzame, vaak bij de ANWV aange-

sloten arbeiders stierven uit of kozen vroeger of later voor de SDAP.³¹ Het vrijzinnig-protestantisme was in Amsterdam veel minder belangrijk dan in sommige andere streken, en kon dus ook niet als compenserende *push-factor* fungeren.

In de provincie Groningen nam de VDB zowel in de stad als het ommeland van meet af aan een krachtige positie in. De districten Groningen-stad en Winschoten werden na 1901 continu door vrijzinnig-democraten vertegenwoordigd. Hetzelfde gold voor Veendam tot 1913 en Zuidhorn vanaf 1909. Het district Hoogezand werd in 1901 door de SDAP veroverd.

In het interbellum slaagde de VDB er niet in zijn aanhang in Groningen geheel vast te houden. Vooral in de veenkoloniale gemeenten liepen de door de Bond behaalde percentages terug. Mogelijk verdween als gevolg van de snelle ontkerkelijking in dit gebied een barrière voor voorheen vrijzinnig-democratisch stemmende ambachtslieden en witteboordenwerkers om SDAP te stemmen.³² In de stad Groningen bleef de vrijzinnig-democratisch stemmende coalitie van – vaak aan de universiteit verbonden – intellectuele burgerij en de deels joodse middenstand in stand en wist de Bond zich goed te handhaven. In het Westerkwartier, waar godsdienstig-vrijzinnige kleine en grote boeren in de jaren 1909-1918 vrijzinnig-democratisch stemden, bleken deze groepen gevoelig voor agrarische protestpartijen en de NSB. In de late jaren dertig herstelde de VDB zich echter volledig. In het aan Drenthe grenzende Westervolde was sprake van een nog veel grotere desertie naar dit soort partijen. Daar was het herstel van de VDB in 1917 en 1939 echter veel minder overtuigend.³³ In het noordoosten van Groningen bestond geen traditie om vrijzinnig-democratisch te stemmen. In dit overwegend vrijzinnig-protestantse gebied was echter een omvangrijk kiezerspotentieel voor de Bond aanwezig. Hoewel in Delfzijl de ter plaatse populaire vrijzinnig-democratische burgemeester J. Buiskool zeker bij raads- en Statenverkiezingen voor een opmerkelijk groei van de VDB zorgde, bleef in dit gebied als geheel electorale groei uit. Mogelijk is de verklaring hiervoor gelegen in het feit dat men minder dan in bijvoorbeeld Friesland gevoelig was voor de vernieuwing van het vrijzinnig-protestantisme in de jaren twintig en dertig. Ook de geleidelijke achteruitgang van de VDB in het Oldambt (het voormalige kiesdistrict Winschoten) is op die manier althans deels verklaarbaar. Daarnaast is het aannemelijk dat ooit vrijzinnig-democratische stemmende witteboordenwerkers en arbeiders in de stad Winschoten in de crisistijd de voorkeur aan de SDAP gaven.

nieuwe bolwerken

In enkele regio's slaagde de VDB erin zijn aanhang gedurende het interbellum uit te breiden. De meest opvallende groeier is Friesland. In deze provincie was het de partij in de tijd van het districtenstelsel slechts eenmaal gelukt een kiesdistrict de veroveren: in 1909 slaagde J. Limburg erin in het rode Schoterland de overwinning te behalen. In de jaren twintig en dertig nam de aanhang van de VDB in Friesland echter toe van 5,3% in 1918 tot 14,1% bij de Statenverkiezingen van 1939. Vooral in de vrijzinnig-protestantse delen van de provincie – het zuidoosten, midden, noordwesten, de steden en de waddeneilanden – won de Bond zeer aanzienlijk. De verliezers waren de liberalen en in mindere mate de SDAP en agrarische protestpartijtjes.

De verklaring voor deze winst is complex. In sommige gemeenten gaf de emancipatie van nieuwbakken, voorheen vooral SDAP stemmende, ontginningsboeren de doorslag. Niet alleen was de VDB een betere behartiger van hun materiële belangen, hun gewijzigde stemgedrag paste ook beter bij hun zo moeizaam verworven hogere sociale status. In veel gemeenten slaagde de VDB erin geziene lokale persoonlijkheden uit het maatschappelijk middenveld voor zich te winnen. Deze plaatselijke leiders fungeerden bij raads- en Statenverkiezingen als ware stemmentrekkers. De derde reden voor de groei van de VDB in Friesland is gelegen in de al genoemde vernieuwing van het vrijzinnig-protestantisme. Meer dan waar ook in Nederland bestond in Friesland een scherpe tegenstelling tussen orthodox- en vrijzinnig-protestantisme. Dit leidde ertoe dat het Friese godsdienstige modernisme een zelfbewust en soms zelfs kerks karakter had. De VDB was voor deze groep kiezers, meer dan de liberalen en de SDAP, het voor de hand liggende politieke tehuis.³⁴

Minder spectaculair was de groei van de VDB in Drenthe. In Noord-Drenthe was er sprake van electorale continuïteit. Vanaf 1904 was het kiesdistrict Assen vast in vrijzinnig-democratische handen. In het zuiden van de provincie moest de partij na 1918 zich een positie veroveren. Vooral in het vrijzinnig-protestantse Zand-Drenthe lukte dat heel aardig. Kleine boeren en middenstanders in dit gebied bleken in toenemende mate bereid in plaats van liberaal vrijzinnig-democratisch te stemmen. Er waren echter meer kapers op de kust. Juist in Drenthe met zijn talrijke kleine boeren waren tijdens de economische crisis agrarische protestpartijen en later de NSB zeer succesvol. Vooral de liberalen en in mindere mate de VDB zagen in 1933 en 1935 een flink deel van hun aanhang in de richting van die groeperingen verdwijnen. De sterk tegen de VDB gerichte stemadviezen van de fascistoïde bewe-

ging Landbouw en Maatschappij vormden voor dit verschijnsel een belangrijke verklaring. De VDB herstelde zich in 1937 en 1939 echter weer.³⁵

In een derde groeigebied van de VDB, de Achterhoek en het aangrenzende deel van Salland en Twente, deed zich een met Drenthe vergelijkbare ontwikkeling voor. Ook daar bestond in een deel van het gebied een uit de tijd van het districtenstelsel stammende gewoonte om VDB te stemmen. Partijleider H.P. Marchant was in de gehele periode 1901-1918 de karakteristieke volksvertegenwoordiger van het district Deventer.³⁶ Voor de rest van het gebied gold dat echter niet. Ook in dit overwegend vrijzinnig-protestantse gebied lukte het de VDB echter geleidelijk zich een aanhang te verwerven onder kleine boeren en middenstanders. Net als in Drenthe bleek echter ook in deze streek dat de liberaal en vrijzinnig-democratisch stemmende boerenbevolking alweer onder invloed van de crisis en de activiteiten van Landbouw en Maatschappij vatbaar was voor het politieke extremisme van de NSB. Vooral in Winterswijk, waar de zeer populaire veearts, tevens VDB-raadslid, Bos NSB-er werd, was dit het geval. De VDB slaagde er maar zeer gedeeltelijk in deze verloren schapen tijdig weer terug te winnen.³⁷

Een vierde groeigebied van de VDB was Noord-Holland benoorden het IJ. Vooral in de vrijzinnig-protestantse delen van deze regio nam de VDB een electoraal sterke tot zeer sterke positie in.³⁸ Enige electorale continuïteit was erin de streek rondom Den Helder: het gelijknamige kiesdistrict was tussen 1905 en 1909 en na 1917 door vrijzinnig-democraten in de Kamer vertegenwoordigd geweest. In de gehele regio gingen de vrijzinnig-protestantse boeren en middenstanders na 1918 massaal vrijzinnig-democratisch stemmen (in plaats van liberaal). Het democratische imago van de Bond sloot kennelijk meer aan op het aspiratieniveau en zelfbeeld van deze groepen. De bedreiging die van de economische crisis uitging was – net als in de Achterhoek en Drenthe – voor sommige van deze vrijzinnig-democratisch stemmende boeren en middenstanders echter een reden om in 1933 en 1935 over te lopen naar een protestpartij of zelfs de NSB. In 1937 en 1939 keerden velen van hen – het patroon herhaalt zich – weer op het oude nest terug.³⁹

De winst van de VDB in de jaren dertig in rijke forensengemeenten als Wassenaar, in het Gooi, Zuid-Kennemerland en de Utrechtse Heuvelrug was afkomstig van andere groepen kiezers dan in de vier overwegend agrarische groeiregio's. Datzelfde geldt voor de vrijzinnig-democratische groei in de niet-industriële steden als Den Haag en Haarlem. De oorzaak van de winst in deze overwegend randstedelijke gemeenten moet waarschijnlijk worden gezocht in de sterk toegenomen aantrekkingskracht van de VDB op gematigde liberale kiezers. Vooral door het

optreden van minister van Financiën P.J. Oud in het tweede en derde kabinet-Colijn had de VDB – veel meer dan de Vrijheidsbond – het imago gekregen van doortastende regeringspartij. Meer dan de Vrijheidsbond maakte de VDB zich bovendien sterk voor de verdediging van de in die dagen zwaar aangevallen parlementaire democratie. Tot slot manifesteerde in deze gemeenten met hun relatief talrijke goed opgeleide inwoners de vrijzinnig-protestantse renaissance zich krachtig.⁴⁰ Ook dat kan een reden zijn geweest voor liberale kiezers om naar de vrijzinnig-democraten over te stappen.

witte vlekken

Over de electorale witte vlekken van de VDB kan ik kort zijn. Zeer lage percentages behaalde de Bond beneden de Moerdijk. De reden hiervoor ligt voor de hand. Rooms-katholieken stemden vrijwel nooit vrijzinnig-democratisch. In zuidelijke gemeenten met een relatief omvangrijke protestantse minderheid, bijvoorbeeld de Brabantse steden en de Mijnstreek, behaalde de VDB dan ook iets betere scores.

Gering was ook de aanhang van de VDB in de Nederlandse *bible belt*. Slechts in gemeenten waar door de samenstelling van de bevolking veranderde (bijvoorbeeld door de vestiging van andersdenkende forenzen en gepensioneerden), kon de VDB winst behalen.⁴¹

In echte industriesteden was de werfkracht van de VDB beperkt. Fabrieksarbeiders – in die dagen een veel omvangrijker groep dan vandaag de dag – stemden zelden of nooit vrijzinnig-democratisch. De aanhang van de VDB in dergelijke steden beperkte zich tot het vooruitstrevende deel van het vrijzinnig-protestantse *Bildungsbürgertum* en enkele dito winkeliers en witteboorden.

Het kader van de VDB

Op grond van het ledental behoorde de VDB tot de kleinere partijen. Zeker in de eerste jaren vormde het vrijzinnig-democratische partijkader een wel heel select gezelschap. Het aantal leden van de Bond groeide echter sterk in de jaren 1917-1919, als gevolg van de toeneming van het aantal aangesloten kiesverenigingen in die tijd (zie tabel 1). Veel vrijzinnige kiesverenigingen die tot dan toe onafhankelijk waren geweest, sloten zich in die jaren als gevolg van de invoering van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging bij een van de landelijke vrijzinnige partijorganisaties aan. In de jaren twintig stagneerde de groei van de VDB, terwijl in de vroege jaren dertig het aantal leden – net als het aantal kiezers – zelfs duidelijk afnam. In de tweede helft van

de jaren dertig trad echter – alweer net als met de kiezersgunst – ook op dit vlak een zeker herstel op.

Tabel 1. *Ontwikkeling van het ledental van de VDB alsmede het aantal vrijzinnig-democratische kiesverenigingen (later afdelingen), 1901-1940*

Jaar	Aantal kiesverenigingen/afdelingen	Aantal hierbij aangesloten leden	Aantal algemene leden	Totaal aantal leden
1901	22	1.685	164	1.849
1904	40	+2.500	438	+2.950
1905	45	2.634	504	3.138
1906	52	3.230	472	3.702
1908	72	4.513	545	5.058
1909	79	4.924	570	5.494
1910	51	4.689	439	5.128
1911	56	4.514	464	4.978
1912	58	4.348	501	4.849
1913	60	4.685	529	5.214
1914	65	5.188	605	5.793
1915	68	5.511	623	6.134
1916	74	5.895	662	6.557
1917	142	8.273	753	9.026
1918	343	17.157	753	17.910
1925	238	11.925	68	11.993
1930	230	10.421	97	10.518
1935	214	7.490	88	7.578
1937				7.001
1938				8.336
1939				9.001
1940	219	9.142	200	9.342

Bron: Th. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partij-organisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 23, 30; en J. Harmsen, 'Documentaire bijlage Vrijzinnig-Democratische Bond', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, Amsterdam, 1991, 133.

Hoewel gemeten over de gehele periode 1901-1940 het aantal leden van de Bond fors groeide, bleef de VDB een kleine partij. Het geringe ledental gevoegd bij de zeker voor 1918 federatieve structuur van de Bond, wettigt de conclusie van de politicoloog R. Koole dat de VDB als een typische kader-notabelenpartij moet worden gekwalificeerd.⁴² De

notabelenachtige inslag verdween in het interbellum steeds meer. Er kwamen gelieerde organisaties, waarvan met name de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie (VDJO) van groot belang was. Bovendien vond er een proces van professionalisering en – direct daarmee samenhangend – van geleidelijke centralisatie van het partijapparaat plaats. Op die manier was het mogelijk dat de campagne voor de succesvol verlopen Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 centraal en professioneel kon worden gestuurd.⁴³ De VDB was daarmee aan het eind van de jaren dertig een weliswaar nog altijd kleine, maar wel relatief moderne partij geworden.

Op grond van de sociale status van zijn kader was de VDB een op en top burgermanspartij, dat wil zeggen een partij waarvan het kader met een sterk burgerlijk – in de niet-pejoratieve betekenis van het woord – karakter. Anders dan bij de andere niet-socialistische partijen, speelden adel en patriciaat bij de vrijzinnig-democraten nauwelijks een rol. De weinige aristocraten die zich tot de vrijzinnig-democratie aangetrokken voelden, verlieten haar doorgaans na enige tijd weer, al dan niet met ruzie. Het Drentse Eerste-Kamerlid G.W. baron van der Feltz, wel gekwalificeerd als “een altijd al wat een twijfelachtige vrijzinnig-democraat”⁴⁴, sloot zich bij de oprichting van de Vrijheidsbond in 1922 onmiddellijk bij deze groepering aan. Het conflict van jhr. E.A. van Beresteyn met partijleider Marchant leidde tot het vertrek van ook deze edelman uit de VDB. Ook Van Beresteyn belandde uiteindelijk bij de liberalen.

De VDB was zeker in de eerste jaren van zijn bestaan iets succesvoller in het rekruteren van kader aan de andere kant van het sociale spectrum, bij de arbeidersklasse. Het aan de Bond gelieerde vakverbond ANWV speelde hierin een belangrijke rol. Nadat het ANWV in 1919 in het Algemeen Nederlandsch Vakverbond (ANV) was opgegaan en dit verbond tien jaar later werd ongevormd tot Nederlandsche Vakverbondcentrale (NVC),⁴⁵ werden de banden van de VDB met de vrijzinnige vakbeweging losser. Deze lossere relatie vond haar neerslag in de vrijzinnig-democratische kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De allereerste kamerfractie van de VDB, die van vóór de kamerverkiezingen van 1901, telde twee, typische ANWV, arbeiders: de welbekende, reeds genoemde meubelmaker Heldt en de biljartballendraaier P. Nolting. Beiden vertegenwoordigden Amsterdamse kiesdistricten. Heldt verloor bij de kamerverkiezingen van 1901 zijn zetel. Hetzelfde overkwam Nolting bij de kamerverkiezingen van 1909. Daarmee raakte de VDB zijn enige arbeider-kamerlid kwijt. Hij slaagde er niet in nadien in de Tweede Kamer herkozen te worden.⁴⁶ Bij de

kamerverkiezingen van 1918 telde de vrijzinnig-democratische kandidatenlijst vijf arbeiders; geen van hen stond echter hoog genoeg om gekozen te worden. Vier jaar later stond op de zesde plaats een arbeider, hetgeen andermaal te laag was om in de Tweede Kamer te komen. Bij de kamerverkiezingen van 1929 was de hoogstgeplaatste arbeider op de VDB-lijst pas op de elfde plaats te vinden.⁴⁷ Deze gestage teruggang van het aantal door de VDB voor een kamerzetel gekandideerde arbeiders is illustratief voor de even geleidelijke verburgerlijking van de partij.

Het waren burgers – met name intellectuele burgers – die het gezicht van de vrijzinnig-democratische kamerfracties bepaalden (zie tabel 2 en 3). De toonaangevende Tweede-Kamerleden H.L. Drucker en M.W.F. Treub waren hoogleraar. Hetzelfde gold voor de bekende senatoren Van Embden en R. Kranenburg. Oud was weliswaar geen hoogleraar, maar genoot niettemin in de jaren dertig al faam als krachtig intellectueel op het vlak van het belasting- en staatsrecht. Ook partij-ideoloog en -voorzitter Kohnstamm was hoogleraar en bovendien in verschillende disciplines een toonaangevend en vernieuwend denker.⁴⁸

Tabel 2. Beroep en godsdienst van vrijzinnig-democratische Eerste-Kamerleden, 1901-1940

Naam en zittingsduur	Beroep	Godsdienst
H.L. Drucker (1913-1916)	Hoogleraar	Nederlands-Israëlitisch
D. van Embden (1918-1946)	Hoogleraar	Remonstrants
G.W. baron van der Feltz (1904-1922)	Advocaat, griffier provincie Drenthe	Nederlands Hervormd
R. Kranenburg (1929-1935, 1937-1946)	Hoogleraar	Nederlands Hervormd
H.I. Schönfeld (1922-1923)	Burgemeester	Nederlands Hervormd
M. Slingenberg (1920-1935)	Advocaat/notaris	Nederlands Hervormd
W.H.M. Werker (1935-1937)	Ambtenaar Raad van arbeid	Nederlands Hervormd
J.B. Westerdijk (1916-1919, 1922-1934)	Herenboer/burgemeester	Doopsgezind

N.B.: De in deze en volgende tabel weergegeven informatie is uit een groot aantal bronnen afkomstig. De vrijzinnig-democratische kamerleden uit de zeer korte periode van het bestaan van de partij voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1901 zijn niet vermeld.

Tabel 3. Beroep en godsdienst van vrijzinnig-democratische Tweede-Kamerleden, 1901-1940

Naam en zittingsduur	Beroep	Godsdienst
S.J.L. van Aalten (1925-1928)	Advocaat/ Wethouder	Nederlands-Israëlitisch
Mw. B. Bakker-Nort (1922-1942)	Advocate	Nederlands-Israëlitisch
Jhr. E.A. van Beresteyn (1916-1922)	Burgemeester	Nederlands Hervormd
Z. van den Bergh (1905-1909)	Advocaat	Nederlands-Israëlitisch
D. Bos (1901-1916)	Bankdirecteur	Buitenkerkelijk
K. Bijlsma (1938-1946)	Notaris	Doopsgezind
M.M. Cohen (1936-1940)	Vakbondsbestuurder	Nederlands-Israëlitisch
C. Th. Van Deventer (1909-1917)	Hoogleraar	Nederlands Hervormd
H.L. Drucker (1901-1913)	Hoogleraar	Nederlands-Israëlitisch
F.E.H. Ebels (1922-1946)	Herenboer	Nederlands Hervormd
E. Fokker (1901-1903)	Prov. griffier	Nederlands Hervormd
C.V. Gerritsen (1905)	Graanhandelaar/ rentenier	Buitenkerkelijk
Mw. H.W.B. van Itallie-Van Embden (1928-1933)	Journaliste	Nederlands-Israëlitisch
A.M. Jockes (1925-1946)	Secretaris tram- wegmij.	Remonstrants
Th.M. Ketelaar (1901-1936)	Onderwijzer	Buitenkerkelijk/ Vrijdenker
D. Kooiman (1933-1937)	Burgemeester/ Gedeputeerde	Nederlands Hervormd
W.O.A. Koster (1915-1918)	Fabrikant	Buitenkerkelijk
J. Limburg (1905-1918)	Advocaat	Nederlands-Israëlitisch
H.P. Marchant (1901-1933)	Advocaat	Nederlands-Hervormd (nominaal)
P.R. Mees (1905-1909)	Directeur verzeke- ringsmaatschappij	Nederlands Hervormd
P. Nolting (1901-1909)	Biljartballendraaier	Nederlands Hervormd
P.J. Oud (1917-1933, 1937-1938)	Belastinginspecteur	Nederlands Her- vormd/vrijmetselaar
J.M. Pijnacker Hordijk (1901-1905)	Planter/rentenier	Nederlands Hervormd
E.E. van Raalte (1901-1905)	Advocaat	Nederlands-Israëlitisch
L.N. Roodenburg (1913-1918)		Nederlands Hervormd
J. Schilthuis (1933-1946)	Graanimporteur	Doopsgezind
E.A. Smidt (1901-1913)	Sub. officier van justitie	Nederlands Hervormd
E.M. Teenstra (1909-1918)	Herenboer	Doopsgezind
M.W.F. Treub (1904-1913)	Hoogleraar	Buitenkerkelijk
G.A. Vorsterman van Oyen (1909-1913)	Schoolhoofd	Doopsgezind

Het *Bildungsbürgertum* was niet alleen in de gedaante van een relatief groot aantal hoogleraren in de vrijzinnig-democratische fracties vertegenwoordigd. Opvallend zijn ook de vele advocaten en notarissen, bijvoorbeeld Marchant, K. Bijlsma en N.S.C. Tendelo. Van de oude middenstand was uitsluitend de agrarische vleugel aanwezig, zij het dat de boeren die voor de VDB in de Staten-Generaal zitting hadden, allen tot de nogal exclusieve categorie van de Groninger hereboeren behoorden. Ontbrak de neringdoende middenstand, de vrijzinnig-democratische kamerfracties kenden wel enkele grotere ondernemers, zoals de fabrikant W.O.A. Koster, de graanimporteur J. Schilthuis en de directeur van een verzekeringsmaatschappij P.R. Mees. De nieuwe middenstand kwam er bekaaid af; zij was in de persoon van de oud-onderwijzer Ketelaar aanwezig.

Al met al valt niet aan de conclusie te ontkomen dat de kamerfracties van de VDB werden gedomineerd door de intellectuele, veelal juridisch geschoolde, burgerij. Voor deze fracties is Greshoffs beeld van 'de dokter, de dominee en de notaris' tot op zekere hoogte correct. Daarmee vormden de vrijzinnig-democratische parlementariërs echter geen getrouwe afspiegeling van hun kiezers. In het voorgaande hebben wij immers uitvoerig aangetoond dat de laatstgenoemde vooral onder de vrijzinnig-protestantse 'kleine luyden', al dan niet met een agrarische achtergrond, moesten worden gezocht. Uit tabel 2 en 3 blijkt overigens dat op het punt van de godsdienstige achtergrond er wel een redelijke mate van congruentie tussen de vrijzinnig-democratische kiezers en gekozenen bestond. De kamerleden van de VDB waren overwegend vrijzinnig-protestant of – in mindere mate – Nederlands-Israëlitisch, aangevuld met een beperkt en afnemend aantal buitenkerkelijken.

De vrijzinnig-democratische Staten- en raadsfracties waren qua personele samenstelling veelal wat minder *highbrow*. Zeker op het platteland bestonden deze fracties vooral uit boeren, doorgaans overigens niet de kleinste, en winkeliers, soms aangevuld met enkele dorpsnotabelen. Bij deze laatste categorie moet dan vooral aan het plaatselijke schoolhoofd (uiteraard van de openbare school) en de veerarts worden gedacht; qua *standing* dus niet helemaal het niveau waarop Greshoff en Vonhoff doelden. Illustratief hiervoor is de samenstelling van de VDB-fracties in de Provinciale Staten van Friesland in de periode 1919-1946 (zie tabel 4). Het zal duidelijk zijn dat in de Friese Staten de belangen van agrarische achterban van de vrijzinnig-democraten goed werden behartigd.

In de vrijzinnig-democratische fracties in de gemeenteraden van de grotere steden was het *Bildungsbürgertum* weer sterker aanwezig. Het betrof hier – net als op landelijk niveau – vooral de juridische professies; met name uit de advocatuur rekruteerde de VDB veel van

zijn stedelijke raadsleden. Verder waren er in de kleinere steden waren er nogal wat HBS-leraren die het vrijzinnig-democratische geluid in de raad uitdroegen, terwijl in de universiteitssteden de hoogleraren nogal gezichtsbepalend waren.⁴⁹

Tabel 4. Beroep en godsdienst van de Friese vrijzinnig-democratische Statenleden, 1901-1946

Naam en zittingsduur	Beroep	Godsdienst
G. Boelens (1927-1946)	Winkelier	Nederlands Hervormd
J.J.G.S. Falkena (1919-1946)	Gemeentesecretaris/ burgemeester	Nederlands Hervormd
J.L. Hoogland (1939-1946)	Herenboer	Doopsgezind
J.M. Houwen (1919-1927)	Schoolopziener	Nederlands Hervormd
Mw. M. de Jong-Schuurmans (1931-1946)	Boerin	Doopsgezind
A. Rameyer (1939-1941)	Gemeentesecretaris	Nederlands Hervormd
A.H. Veenbaas (1927-1946)	Veearts/dir. Gezond- heidsdienst vee	Nederlands Hervormd
A. Vondeling (1939-1946)	(Ontginnings)boer	Nederlands Hervormd
R. Walda (1939-1946)	Winkelier	Nederlands Hervormd
J. Wuite (1919-1939)	Vervener/boer	Doopsgezind
D. Zuiderbaan (1927-1946)	Onbekend	Nederlands Hervormd

Bron: M.H. Klijsma, *De Vrijzinnig-Democratische Bond in Friesland 1917-1946*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1983, 48-49, 82.

De samenstelling van de vrijzinnig-democratische fractie in de Provinciale Staten van Noord-Holland (zie tabel 5) laat zien dat in de periode 1901-1919 het arbeiders-element daar nog relatief sterk aanwezig was. De verklaring hiervoor moet worden gezocht in de sterke banden die de VDB met het Amsterdamse ANWV onderhield. Het agrarische element ontbrak in deze tijd nog in de Noord-Hollandse VDB-fracties.

Ook in levensbeschouwelijk opzicht weerspiegelden de vrijzinnig-democratische fracties op gemeentelijk en provinciaal niveau doorgaans de overtuiging van hun achterban. Dit leidde tot de nodige regionale variatie. Zo waren in de Friese Staten de doopsgezinden goed vertegenwoordigd. In de Noord-Hollandse Staten daarentegen hadden, althans in de periode 1901-1919, voor de VDB een substantieel aantal buitenkerkelijken en joden zitting. Dezelfde verschillen traden ook op tussen de vrijzinnig-democratische raadsfracties. Op het platteland domineerden de vrijzinnig-protestanten, terwijl in de steden de VDB-fracties meer buitenkerkelijken en soms ook joden telden.

Tabel 5. Beroep en godsdienst van de Noord-Hollandse vrijzinnig-democratische Statenleden, 1901-1919

Naam en zittingsduur	Beroep	Godsdienst
H. Barnstein (1910-1919)	Diamantwerker	Nederlands-Israëlitisch
C.E.H. Boissevain (1910-1916)	Fabrikant	Nederlands Hervormd
J.W. Dekker (1912-1913)	Koopman/fabrikant	Doopsgezind
W. van Diesen (1914-1919)	Administrateur Volks- onderwijs	Buitenkerkelijk
D. van Embden (1910-1916)	Hoogleraar	Remonstrants
H. Feisser (1903-1907)	Ontvanger 's Rijks belastingen	Buitenkerkelijk
C.V. Gerritsen (1901-1905)	Graanhandelaar/ rentenier	Buitenkerkelijk
D.H. Grunwald (1913-1919)	Koopman/grossier	Nederlands-Israëlitisch
J. Ingenohl (1901-1913)	Architect	Rooms-Katholiek
C.S. Jaring (1902-1908)	Journalist/uitgever	Nederlands Hervormd
Th.M. Ketelaar (1905-1919)	Onderwijzer	Buitenkerkelijk/vrij- denker
D. Kooiman (1917-1919)	Burgemeester	Nederlands Hervormd
Ch.R. Kouveld (1901-1910)	Koopman	Nederlands Hervormd
J. Met (1911-1919)	Grofsmid/ carosseriefabrikant	Onbekend
P. Nolting (1907-1913)	Biljartballendraaier	Nederlands Hervormd
K. Hazelhoff Roelfzema (1901- 1914)	Advocaat	Nederlands Hervormd
Th. Sanders (1901-1904)	Directeur trammaat- schappij	Nederlands Hervormd
S. Schippers (1904-1908)	Arts	Nederlands Hervormd
M. Slingenberg (1913-1919)	Advocaat	Buitenkerkelijk
G. Bellaar Spruijt (1913-1919)	Arts	Nederlands Hervormd
J.H. Thiel (1916-1919)	Advocaat	Remonstrants
P. Trapman (1907-1919)	Boekdrukker/uitgever	Buitenkerkelijk
K. de Vries Szn. (1910-1916)	Hoofdonderwijzer	Buitenkerkelijk
H. Wertheim (1868-1928)	Notaris	Nederlands-Israëlitisch
K.C. Wiersma (1902-1907)	Letterzetter	Nederlands Hervormd

Bron: H. van Felius en H.J. Metselaars, *Noordhollandse statenleden 1840-1919*, Den Haag, 1995, *passim*.

Tot slot onderscheidde de VDB zich van andere partijen door een relatief groot aantal vrouwelijke volksvertegenwoordigers op alle niveaus. Dit feit kan niet los worden gezien van de feministische denkbeelden die de Bond uitdroeg. De VDB was de eerste partij met een vrouwelijk hoofdbestuurlid, namelijk A. Versluis-Poelman. Gedurende het gehele bestaan van de Bond hadden één of meer vrouwen zitting in

het hoofdbestuur. In 1939 was bijna een kwart van het aantal leden, ruim 2.000 van de 8.817, vrouw.⁵⁰ In de Tweede-Kamerfractie van de VDB had na 1923 telkens één vrouw zitting, en in de periode 1929-1933 zelfs twee. Het aantal vrouwelijke vrijzinnig-democratische raads- en Statenleden was in absolute zin niet heel groot, maar in verhouding tot het nog zeer geringe aantal vrouwen in raden en Staten in het interbellum wel.

Conclusie

De VDB nam in de ruim vier decennia van zijn bestaan een niet onbelangrijke plaats in de Nederlandse politiek in. Zowel programmatisch (invoering algemeen kiesrecht, emancipatie van de vrouw) als op het vlak van de coalitiepolitiek waren de vrijzinnig-democraten herkenbaar aanwezig in de politieke arena. Eerder in dit artikel is al gewezen op het verband tussen deze succesvolle positionering en de wijze waarop de VDB er – anders dan de (conservatief-)liberalen – in slaagde zijn electorale positie in het interbellum te handhaven en zelfs te versterken.

Bij het zoeken naar een verklaring voor het relatieve electorale succes van de VDB, rijst de vraag wie het vrijzinnig-democratische kiezerscorps vormden. Uit het voorgaande blijkt dat een aantal afzonderlijke groepen moet worden onderscheiden. De harde kern van de aanhang van de VDB bestond uit vrijzinnig-protestanten in de voormalige vrijzinnig-democratische kiesdistricten. Het ging hier vooral om kiezers die tot de oude middenstand van boeren, winkeliers en ambachtsheden konden worden gerekend. Ook op de rest van het vrijzinnig-protestantse platteland verwierf de VDB zich in de loop van de jaren twintig en dertig een flinke aanhang. In de godsdienstig-vrijzinnige delen van Friesland en later ook in andere oorspronkelijk liberaal stemmende plattelandsregio's was de VDB voor deze groepen kiezers in toeneemende mate een aantrekkelijk alternatief voor de behoudende en ouderwets overkomende Vrijheidsbond.⁵¹

Deze verschuiving van Vrijheidsbond naar VDB deed zich vooral in de tweede helft van de jaren dertig ook voor in de typische forensengemeenten. Dat brengt ons op een tweede, getalsmatig overigens veel minder belangrijk, deel van het vrijzinnig-democratische kiezerscorps: het *Bildungsbürgertum*. Daarbij betrof het uiteraard de al eerder uitvoerig beschreven dominees, dokters en notarissen, althans de meer vooruitstrevenden onder de traditionele vrije beroepsbeoefenaren. Een kwantitatief omvangrijker deel van deze groep kiezers was de nieuwe middenstand: onderwijzers, leraren, employé's, middenkader en ambtenaren. Ook onder het gematigd-voortuitstrevend deel van deze beroeps-

groepen scoorde de VDB hoog. De winst in sommige grotere steden was waarschijnlijk in belangrijke mate het gevolg van een toenemende attractiviteit van de Bond bij deze kiezers in combinatie met de gestage groei van hun aantal.

De toch al beperkte werfkracht van de VDB onder de arbeidersklasse nam als gevolg van het verdwijnen van de ANWV, het vrijzinnig-democratische vakverbond, gedurende het interbellum nog verder af. Ook de achteruitgang van de ambachtelijke nijverheid speelde hierbij waarschijnlijk een rol. Slechts in een paar plaatsen, bijvoorbeeld Deventer, hadden de vrijzinnig-democraten een aanzienlijke aanhang onder deze groep kiezers. Specifieke, typisch lokale omstandigheden vormden hiervoor de verklaring.

Als verklaring voor de per saldo licht toenemende electorale werfkracht van de VDB is al de regeringsdeelname aan het tweede en derde kabinet-Colijn genoemd. Het regeringsdividend straalde niet alleen op de antirevolutionaire premier H. Colijn af, maar ook op Oud.⁵² Ook al vanwege de eveneens al aangeduide crisis bij de liberale concurrentie werden de vrijzinnig-democraten voor een groeiend deel van het vrijzinnige volksdeel een redelijk alternatief.

Deze attractiviteit van de VDB was echter geen toeval, maar paste in een al in de jaren twintig ingezet proces van ideologische heroriëntatie. Deze heroriëntatie leidde ertoe dat de Nederlandse vrijzinnig-democratie meer werd dan alleen de organisatorische linkervleugel van de politieke vrijzinnigheid. Op een tamelijk hoog abstractieniveau had Marchant hiervoor, in de vorm van zijn systeemloze model, al een aanzet gegeven. Hoewel de directe invloed van een dergelijke abstractie niet moet worden overschat, kreeg zij – zeker op de wat langere termijn – een meer praktisch-politieke vertaling die wel degelijk van invloed was op de feitelijke positionering van de VDB. Daarbij moet worden gedacht aan de standpunten die de Bond innam op het vlak van nationale ontwapening, een op individuele emancipatie gerichte en tegelijkertijd financieel verantwoorde politiek, waarmee de vrijzinnig-democraten zich duidelijk onderscheiden van de concurrerende partijen ter rechterzijde (de liberalen) en ter linkerzijde (de SDAP). Met deze standpunten kreeg de vrijzinnig-democratie een voor grote groepen kiezers herkenbaar eigen gezicht.

Dit moderne profiel van de VDB kreeg extra diepte door de inhoudelijke en organisatorische banden met het vrijzinnig-protestantisme, die in de jaren twintig en dertig werden aangehaald. Zoals al eerder is beschreven, sloot deze ideologisch-programmatische vernieuwing aan bij een in dezelfde tijd plaatsvindende heroriëntatie binnen het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme. Deze renaissance ging gepaard met

een zekere vrijzinnig-protestantse zuilvorming, waarin voor de VDB als gevolg van ideële verwantschap en personele unies een belangrijke plaats was ingeruimd. Een en ander leidde er toe dat voor het godsdienstig-vrijzinnige kerkvolk de vrijzinnig-democraten in toenemende mate de logische politieke keuze werden.

Met dit moderne eigen inhoudelijke profiel slaagde de VDB erin het wegvallen van oude onderscheidende sjibbolets als algemeen kiesrecht en schoolstrijd met succes op te vangen. De Bond presenteerde zich kortom als een eigentijdse sociaal-vrijzinnige partij die aansluiting zocht en vond bij de belangen, aspiraties, opvattingen en sentimenten van uiteenlopende groepen kiezers. Met dit alles had de vrijzinnig-democratie aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog niet alleen een eigen politiek ideologisch gezicht gekregen; de VDB was er in het verlengde daarvan bovendien in geslaagd zich een zelfstandige plaats te verwerven in het politieke krachtenveld en bij het electoraat.

Het kader van de VDB veranderde veel minder dan het electoraat. Op nationaal niveau en zeker ook in enkele grote steden bepaalde het *Bildungsbürgertum* het gezicht van de partij. Het wat elitaire imago van de VDB kan hiermee worden verklaard. Op het platteland van Noord-Holland benoorden het IJ en de noordelijke provincies was de VDB echter meer de partij van en voor de vrijzinnig-protestantse 'kleine luyden'. Boeren, winkeliers, schoolmeesters en enkele dorpsnotabelen gaven hier de toon aan. Wat beide categorieën kaderleden met elkaar gemeen hadden, was vooral de gedeelde levenbeschouwelijke achtergrond: het gros beschouwde zichzelf als vrijzinnig-protestant. De inhoudelijke vernieuwing die in godsdienstig-vrijzinnige kring plaatsvond, raakte daarom zowel de stedelijke vrijzinnig-democratische intellectuele burgerij als hun minder goed opgeleide partijgenoten op het platteland.

noten

¹ De auteur werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van de VDB, dat waarschijnlijk in 2004 zal verschijnen. Dit artikel is een bewerkte en verkorte versie van het hoofdstuk uit dat proefschrift over het kader en het electoraat van de VDB.

² G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 138-177, 230-373, 489-517.

³ J. Greshoff, 'Liefdesverklaring', in: G. Komrij, red., *De Nederlandse poëzie van de negentiende en de twintigste eeuw in duizend en enige gedichten*, Amsterdam, 1996, 546-547.

⁴ H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, 15.

⁵ *Ibidem*, 8.

⁶ In zijn inleidend woord bij Vonhoffs boek merkte P.J. Oud overigens op dat het hem als oud-vrijzinnig-democraat zwaar viel zich tot de zindelijke burgerheren te rekenen. *Ibidem*, 2.

⁷ Voor de Kamer- en Statenverkiezingen van 1931 tot en met 1939 heeft het CBS de uitslagen in de afzonderlijke gemeenten gepubliceerd. Hetzelfde geldt voor de raadsverkiezingen; zij het dat de verdeling van de raadszetels niet is opgenomen in de niet-officiële uitgave van 1939. Van de verkiezingen van vòòr 1931 heeft het CBS de uitslagen in de afzonderlijke gemeenten niet gepubliceerd. Dat betekent dat deze gegevens slechts fragmentarisch beschikbaar zijn.

⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1984 (oorspr. 1968), 35-36.

⁹ Zie voor een uitvoerige beschouwing over de staatkundige denkbeelden van de bevindelijk-gereformeerden: A. van der Meiden, *De zwarte-kousen kerken*, Utrecht, 1968, 191-196. Voor de groei van de SGP in het interbellum en de reactie van ARP en CHU daarop zie: W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten, 1990, 121-149.

¹⁰ Omdat de oprichter van de Gereformeerde Kerken, A. Kuyper, ook de leidsman van de ARP was, was er sprake van een wel heel hechte verbondenheid tussen dit kerkgenootschap en de ARP. Sinds de opkomst van de schoolstrijd in de jaren zeventig van de negentiende eeuw verdween de katholieke steun voor de liberale partijen als sneeuw voor de zon. Waarschijnlijk waren in het interbellum ook de laatste resten van het papo-thorbeckeanisme wel weggesmolten.

¹¹ De aanhangers van de ethische en vooral de confessionele richting stemden vaak op de CHU; later ook wel op de anti-papistische HGSP. De leden van de behoudende Gereformeerde Bond steunden vaak de ARP, later ook wel de SGP.

¹² Bijvoorbeeld in de Alblasserwaard. Zie hiervoor: M.W. Schakel, 'De Alblasserwaard', in: W. Banning, red., *Handboek pastorale sociologie*, dl. V, Den Haag, 1959, 274-307; 289.

¹³ In de jaren dertig, met name bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937, verloor de Vrijheidsbond drie van haar zeven zetels. Dit verlies ging voor een deel naar de 'sterke man' H. Colijn, de leider van de ARP. Deze winst van de ARP kan als een omgekeerde doorbraak *avant la lettre* worden beschouwd.

¹⁴ J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-

Mansfeld en I. Schöffner, red., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Amsterdam, 1995, 247-310.

¹⁵ Met uitzondering van de NSB, die vooral bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 ook veel katholieke stemmen op zich wist te verenigen.

¹⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dl. 5: *Maart '41-juli '42*, Den Haag, 1974, 471-480.

¹⁷ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten van de Reformatie tot heden*, Assen, 1992, 110-111.

¹⁸ *Ibidem*, 133-136.

¹⁹ *Ibidem*, 127-130.

²⁰ *Ibidem*, 121-123.

²¹ Bijvoorbeeld door H. Algra. Zie M.H. Klijnsma, *De Vrijzinnig-Democratische Bond in Friesland 1917-1946*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 1983, 30.

²² D.J. de Haan, B. Oosten en P. Simoons, 'Waterland', in: W. Banning, red., *Handboek pastorale sociologie*, dl. II, Den Haag, 1955, 62-98; 63-67, 77-86.

²³ J.C.H. Blom, "Het geloof van de radio op Vrijdagavond". Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968', in: J.H.J. van den Heuvel e.a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*, Baarn, 1986, 73-146; 80.

²⁴ Centraal in de vrijzinnig-protestantse subzuil stond de VPRO. Daarnaast ontstond in de jaren dertig een bloeiende vrijzinnig-christelijke jeugd- en studentenbeweging. De vrijzinnig-protestantse koepel, de centrale commissie voor het vrijzinnig-protestantisme, deed diverse belangwekkende publicaties het licht zien; er kwam een organisatie voor maatschappelijk werk op vrijzinnige grondslag; en er werden zelfs enkele vrijzinnig-protestantse scholen (bijvoorbeeld het Haagse Vrijzinnig-Christelijk Lyceum) opgericht, al bleef men in vrijzinnige kring over het algemeen een groot voorstander van openbaar onderwijs. Vooral op het vrijzinnig-protestantse platteland was de openbare school een belangrijk (plaatsvervangend) geloofsartikel. De belangenorganisatie van het openbaar onderwijs, de vereniging Volksonderwijs, droeg dan ook een sterk vrijzinnig-protestants karakter. *Ibidem*, 81-84.

²⁵ Oud was jarenlang voorzitter van Volksonderwijs. Ook H.P. Marchant en Th. M. Ketelaar speelden een belangrijke rol in deze organisatie. Een groot deel van de VPRO-top, onder meer de bekende predikant E.D. Spelberg, verenigingsecretaris K. de Vries en N.A. Bruining, was lid van de VDB. Bij de grote manifestatie van het tienjarig jubileum van de VPRO in het Amsterdamse Concertgebouw werd het vooraanstaande

VPRO-lid en minister van Financiën, Oud, luid toegejuicht als spreker; een in het toenmalige verzuilde Nederland passend verschijnsel. Blom, 'Het geloof van de radio', 92.

²⁶ O. Vries, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek van 1918 tot 1933*. Niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, z.j., 13.

²⁷ H. van Embden-De Ridder, 'De wijdingsstonde' in: *Vrijzinnig-Democratische Bond. Gedenkboek 17 maart 1901-1926*, Den Haag, z.j. [1926], 45.

²⁸ Lijphart, *op.cit.*, 38.

²⁹ Kooy omschrijft de aanhang van de Vrijheidsbond en de VDB in Winterswijk als volgt: "De kleine, in godsdienstig opzicht linkse [agrarische en niet-agrarische; MHK] zelfstandigen... voorts gesalarieerden: onderwijzers, leraren, hoger administratief personeel, in dienst van particuliere ondernemingen, gemeente of rijk, enz. De beoefenaars der vrije beroepen stemmen veelal liberaal of vrijzinnig[-democratisch; MHK]... Tenslotte zijn de invloedrijke fabrikantenfamilies het liberalisme *en bloc* toegedaan". G.A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Utrecht, 1982, 275-276.

³⁰ De voormalige radicalen Ketelaar en P. Nolting vertegenwoordigden de districten V respectievelijk VIII. De voormalige unie-liberalen Ker-dijk, Heldt en A.F.K. Hartogh de districten IX, VII en III. *Parlement en Kiezer 1913-1914*, Den Haag, 1914, 191-195.

³¹ Vries, *op.cit.*, 14.

³² W.H. Doorman, 'De Groninger Veenkoloniën', in: W. Banning, red., *Handboek pastorale sociologie*, dl. III, Den Haag, 1955, 140-166; 141-163.

³³ Kooy, *op.cit.*, 296-297.

³⁴ Klijnsma, *op.cit.*, 30-32. W. Banning, red., *Handboek pastorale sociologie*, dl. II, Den Haag, 1955, *passim*.

³⁵ Kooy, *op.cit.*, 321-326.

³⁶ Deventer was een van de zeer weinige plaatsen waar de VDB er in slaagde zijn arbeidersaanhang vast te houden. De Deventer arbeidersaanhang van de Bond stamde uit de oude Nederlandsche Volkspartij die in 1901 in de VDB was opgegaan. Kopstukken uit de NVP als de langjarige wethouder Kelderman bleven populair onder hun traditionele aanhang.

³⁷ Kooy, *op.cit.*, *passim*.

³⁸ In gemeenten als Beets, Warder, Middellie en Wijdene behaalde de VDB in het interbellum soms zelfs meer dan 50% van de stemmen.

³⁹ Kooy, *op.cit.*, 301-302.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: C.B.H. Beekhuis, 'Haarlem en omgeving', in: W. Banning, red., *Handboek pastorale sociologie*, dl. VII, Den Haag, 1962, 321-369; 327-335, 348-349, 352.

⁴¹ Bijvoorbeeld op de Utrechtse Heuvelrug en in Apeldoorn.

⁴² R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 48.

⁴³ J. Mulder, *Sidney van den Bergh. Een liberaal*, Utrecht/Antwerpen, 1975, 69.

⁴⁴ Vries, *op.cit.*, 31.

⁴⁵ Th. Brok, *De Vrijzinnig-Democratische Bond als partij-organisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980, 73.

⁴⁶ Nolting was nog wel lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland en de gemeenteraad van Amsterdam.

⁴⁷ Vries, *op.cit.*, 14.

⁴⁸ Kohnstamm was natuurkundige, filosoof, pedagoog en theoloog. Zie voor een korte biografie van deze veelzijdige geleerde: M.J. Langeveld, G.A. Kohnstamm en H.F.M. Crombag, 'Inleiding: korte schets van leven en werken van Philip Kohnstamm', in: Ph. Kohnstamm, *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie*, Meppel, 1981, 7-13.

⁴⁹ M.H. Klijnsma, *Burgerplicht. De VDB in de stad Groningen*, Groningen, 1983, 13.

⁵⁰ J.C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek. Emancipatie tot actief burgerschap*, Assen, 1958, 116-117.

⁵¹ In gebieden waar al in de jaren twintig en dertig het aantal vrijzinnig-protestanten afnam, zoals in de meeste Brabantse en Limburgse steden maar ook in het steeds orthodoxer wordende Kampen, leidde deze krimp in het vrijzinnig-democratische kiezerspotentieel tot een even gestage daling van het percentage op de VDB uitgebrachte stemmen.

⁵² H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. Mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, 73.